

23.79x30.19	1/2	8	עמוד	שבת - מקור ראשון	12/2025	96306669-5
מאגנט - הוצאת ספרים תרביץ - רבעון למדעי היהדות - 25910						

סלל נתיבים לתורת התנאים :

מצפן מחקרי ואנושי: פרידה מפרופ' מנחם כהנא, החוקר הגדול של מדרשי התנאים

ישרות ופשטות נטולת גינונים, מורשת הקיבוץ. פרופ' מנחם כהנא צילום: לירון מולדובן

סלל נתיבים לתורת התנאים

פרופ' מנחם כהנא, שהלך לעולמו בשבוע שעבר, מיזג בדמותו פילולוג דקדקן ותלמיד חכם שחתר להבנה מדעית של המקורות, עם איש חינוך מעורב בדעת עם הבריות, שדגל בערכי תורה ועבודה ושאיף שפירות מחקריו יחצו את גבולות האקדמיה / **דוד סבתו**

כהנא בהספרו על אביו, מגלם את עיקרי דרכו של מורי רביו, פרופסור מנחם יצחק כהנא, בלימוד תורה ומחקרה: עמל ויגיעה ללא גבול, דיוק חסר פשרות בפרטי פרטים, חתיירה עיקשת לאמת, יוש רה פנימית, וזיקה עמוקה לעולם החכמים, שאותו אהב בכל ליבו ולו הקדיש את מפעלו המחקרי הגי דול והפורה.

פרופסור כהנא, שהלך לעולמו לפני שבוע וחצי בגיל 79, היה מגדולי חוקרי ספרות חז"ל בדורנו וראש המדברים בחקר מדרשי התנאים. הוא פתח

לפני כמה שנים, לאחר שפרסם מאמר אחד מני רבים, גילה פרופסור מנחם כהנא פרט קטן בכתביו של המשנה, שגרם לו לתהות על דבריו ולא נתן לו מנות. בנו, שהוטרד מהעיסוק הרב של אביו בזוטות, הקשה עליו: "אבא, למה זה כל כך חשוב?", והוא ענה כדרכו מייד, ללא מחשבה שנייה: "כשאמות, ייצאו לקראתי רבי יהודה הנשיא, רב ושמואל. אני רוצה שרבי יהודה הנשיא יאמר לי – יפה דרשת, יפה כתבת, ירדת לסוף דעתך".

"מעשה החכמים" הקצר הזה, שסיפר פרופ' מעוז

ד"ר דוד סבתו מלמד ספרות חז"ל ומקרא במוסדות אקדמיים ובבתי מדרש. ספרו "בנה וחכמיה: מסע אל ראשית ההלכה התנאית" ראה אור לאחרונה בהוצאת מאגנט

תחילה למאות ואלפי תלמידיו, מפיו ומפי כתבו, את שערי תורת התנאים ומדרשם. כמצוות חכמים העמיד פרופ' כהנא תלמידים הרבה, והנחה אותם בדרך הטובה והישרה שירבק בה האדם והחוקר. זכיתי להימנות על אחרוני תלמידיו, תורה הרבה למדתי ממנו – בשיעוריו, בשיחות אישיות, בהערות המדוקדקות והמאלפות על עבודותיי, ובעיון תדיר בכתביו. פרופ' כהנא היה עבורי, כמו עבור תלמידי דים וחוקרים רבים, מצפן ומגדלור מחקרי ואנושי.

נשנה בקסמו של התלמוד

מנחם כהנא נולד בקבוצת יבנה בשנת תש"ז. אימו באה ממשפחה יקית, אביו בא ממשפחה חסידי דית של תלמידי חכמים מהרי הקרפטים. המיזוג הייחודי של בית הוריו, יחד עם ערכי הקיבוץ הרתי שבו גדל, טבעו את חותמם באישיותו: איש אמת וחסד, תורה ועבודה.

אהבת הלימוד בערה בו מגיל צעיר, כפי שהעיד על עצמו, אף שלא הייתה מקובלת בסביבתו. יכיר לותיו הגבוהות כספורטאי ומיומנותו כחקלאי עמרו לזכותו בחברת ילדי הקיבוץ. דודו, מרדכי ויזר, חבר הקיבוץ ועילוי משיבת מונקטש בעברו, שבה אותו לראשונה בקסמו של התלמוד.

כאינדיבידואל שנשמתו ודעתו בהווייתו, עזב מנחם בבגרותו את הקיבוץ ובנה את ביתו, עם אשתו שולמית, ביישוב אלון-שבות שבגוש עציון המתח דש, ובו נולדו וגדלו ששת ילדיהם.

את דרכו בחקר ספרות חז"ל החל בחוג לתלמוד באוניברסיטה העברית בירושלים, שם קיבל את תורתו ממוריו הגדולים, בראשם מורו ורבו אליעזר שמשון (הרא"ש) רוזנטל, ושם הפך לאחר החוקרים המובילים והפורים, בספרים שסללו דרכים חדשות במחקר, ובעשרות רבות של מאמרים מקוריים ובו לטים בתחומם. במשך שנים רבות כיהן כראש החוג לתלמוד וכעורך "תרביץ", כתב העת החשוב ביותר במדעי היהדות. הישגיו המחקריים המשפיעים ויוצאי הדופן זיכו אותו בשנת 2009 בפרס א.מ.ת. היוקרתי.

נפשו של כהנא דבקה בתורת התנאים ובייחוד בחיבוריהם המדרשיים, שתחום מחקרם, כדבריו, "נתברך בעוצמה גדולה של חידושי תשתית, יותר מכל תחום אחר במחקר ספרות חז"ל". עבודת הדוי קטור שלו, שנכתבה בהנחיית פרופ' רוזנטל, עסקה ב"ספרי במדבר", מדרש ההלכה מבית מדרשו של רבי ישמעאל. בשונה מהמדרשים מבית מדרשו של רבי עקיבא, המשקפים את המסורת ההלכתית הני פוצה יותר המשתקפת במשנה, מסורות בית רבי ישמעאל פחות מוכרות, ולפיכך מעוררות אתגרים וקשיים פרשניים חמורים – אך גם משמרות נתיבים עלומים בהלכה התנאית.

כותרת העבודה, "אקדמות להוצאה חדשה של ספרי במדבר", לימדה על תוכניתו השאפתנית של החוקר הצעיר. ואמנם משעה שהחל בעבודת הדוי קטור לא זזה ידו של כהנא מתוך ידו של הספי רי. עבודתו הראשונית שימשה כסיס איתן למפעל מחקרי אדיר ממדים, שעליו עמל למעלה משלושה עשורים. בשנים אלה שקר כהנא בחריצות ובה תמדה על איסוף כתבי יד וציטוטים של הספרי ומדרשים אחרים הטמונים בספריות ברחבי העוי לם, במזרח ובמערב. את ממצאיו תיעד במחברות עבות כרס, עמוסות חילופי נוסח דקים מן הדקים. על בסיס עיון קפדני בנוסח כתבי היד שאסף, ובי עזרת בקיאות מפליאה בספרות חז"ל לרבריה, יכיר לת ניתוח חריפה, סברה ישרה, שיקול דעת מרשים וזהירות מחקרית מרובה, כתב כהנא פירוש מקיף, מעמיק ומקורי, שבמקרים רבים הגיה אור יקרות על דרשות סתומות ופענה את צפונותיהם. פירושו נסמך על פירושי המפרשים הקלאסיים שערים נשא

96306668-4	12/2025	מקור ראשון - שבת	עמוד 9	2/2	21.64x29.96
מאגנט - הוצאת ספרים תרביץ - רבעון למדעי היהדות - 25910					

לל נתיבים לתורת התנאים :

ונתן, ועל מיטב המחקרים בספרות חז"ל ובכל תחום רלוונטי - לשון, היסטוריה, משפט, חקר הספרות, ועוד. בכל התחומים הללו גם חידש חידושים רבים בפירושו.

החבר הקראי שלי

פרופ' כהנא הכיר בערך עצמו, אך ידע את חובו למוריו ולקודמיו שעל כתפיהם עמד, והזכיר זאת תדיר - מבלי שהיסס לחלוק עליהם. הייתה בו צני' עות לא מתחסדת, ישירות ופשטות נטולת גיגונים, מורשת הקיבוץ. סגנון כתיבתו קב ונקי, חסכני ומי דויק, עם לוויית חן, ברומה לתנאים שאת סגנונם העריץ.

מהדורות המופתית בת חמשת הכרכים לספרי, גולת הכותרת של מפעלו המחקרי, מציבה סטנדר רט גבוה וחסר תקדים למהדורות פרשניות לספרות התנאים, ומעניקה מפתח חיוני וחסר תחליף לכל הרוצה לבוא מעתה בשערי תורת התנאים ומדרשם. אהבתו העמוקה לספרות התנאים ותודעתו העי צמית כחוקר וכפרשן, מובעות בפתח הדבר למה דורתו:

בספרי במדבר ובתורתם של התנאים המשוקעת בשאר מדרשי ההלכה גנוז אוצר יקר מופ. אוצר זה נשנה בשפה מדודה ותמציתית ונערך בעריכה מופ תית על ידי חכמים גדולים שאת מימיהם אנו שותים אך את שמותם אין אנו יודעים. תפקידם של מהדרי ספרות עשירה זו ופרשניה לקדם את המדע ובד בלנסות להרים תרומה צנועה להחזרת עטרת תורתם של התנאים ועורכיהם האנונימיים ליושנה.

ומגלגלים זכות על ידי זכאי. בחלקו של פרופ' כהנא, שהתמסר לחקר מדרשי ההלכה, נפלה זכות נדירה: במהלך נסיעותיו לספרות ברוסיה, שהחלו עוד קודם נפילת מסך הברזל, מצא (בבחינת "יגעת ומצאת - תאמין") ציטוטים של מדרש תנאי לא ידוע, שאותו כינה "ספרי זוטא לרבנים". ציטוטים אלה הובאו בחיבורו של חכם קראי קרום בשם ישר עה בן יהודה (הוא נהג לקרוא לו, בהומור אופייני, "החבר הקראי שלי"). כך, בעזרת שר ההיסטוריה, הצליח כהנא לשחזר בעזרת הקראים, הלוחמים הגדולים בתורה שבעל פה, קטעים ממדרש הלכה תנאי אבוד ולהשיב אבדה לבעליה. למהדורת המי דרש המשוחזר צירף כהנא פירוש מפורט ומעמיק, שהאיר את ייחודו ותרומתו לפתרון חידות וסתומות בתורת התנאים.

נוסף על כך כתב כהנא מאמרים וספרי יסוד ופרשנות, שהעמידו על טיבם של מדרשי התנאים מבתי המדרש השונים וביררו את היחסים ביניהם; בהם "המכילות לפרשת עמלק", ולאחרונה "המכילות לפרשת יתרו", ועוד. חיבורו האחרון, שאותו השלים בשארית כוחותיו לאחר שהתגלתה מחלתו, הוא פירוש לקטעים מהמדרש התנאי האבוד לספר דברים, מבית מדרשו של ר' ישמעאל.

פרופ' כהנא כינה את תורת התנאים "בית היוצר של נשמת האומה", וראה בעבודתו המאומצת משימה לאומית-ציונית של ממש. ואמנם קשה להפריז בחשיבות תרומתו הרבה והמגוונת לקידום מחקרם של מדרשי התנאים והפיכתם לשדה מחקר פורה ומרכזי. נוסף על מחקריו ופירושו, השקיע עמל ויגיעה מרובה בעיבודו וזריעתו של שדה המחקר התנאי, כדי לאפשר לחוקרים שיבואו אחריו לקצור ברינה. לשם כך הקדיש מאמצים לאיתור וקטלוג כתבי היד של מדרשי ההלכה הגנוזים בספריות העולם, לההדרת קטעים חדשים מן הגניזה של מדי רשי הלכה אבודים, ולכתיבת מבוא מקיף ועדכני למדרשי ההלכה. במסגרת חזונו המחקרי הרחב, הוא גם עודד וליווה את הקמת פרויקט הגניזה ומי פעל "הכי גרסינן", הפורש את כל חילופי הנוסח של התלמוד במרשתת, וקידם את שיתוף הפעולה

בין הנדבן והחוקר ד"ר דב פרידברג לפרופ' יעקב שויקה ז"ל, מייסד וראש הפרויקט.

חותם בל יימחה

בד בבד עם עיסוקו המרכזי בחקר מדרשי התנאים, פעל פרופסור כהנא גם ביתר אגפיה של ספירות חז"ל. במאמריו ומחקריו היסודיים והמשפיעים, ליבן בעיות יסוד במחקר. כך, למשל, הוא ניתח את תופעת המחלוקת במשנה, חשף את העקרונות הצורניים שבבסיס סדרי המשנה, בירר בעיות יסוד בנוסחו של מדרש בראשית רבה, ועמד על דרכי עריכתו ומבנהו. במחקרים אלה פעל ברוח מידת "פרט וכלל", כאשר מתוך עיסוק מעמיק בפרטים חזר ובחן את התמונה הרחבה ואת החיבורים בכי ללותם, תוך רגישות רבה למאפיינים ספרותיים, לעריכה, למבנה, ולעקרונות צורניים שהאירו את אופייה ותכניה של היצירה השלמה.

מאמץ רב במיוחד השקיע פרופ' כהנא בלימודו ומחקרו של התלמוד הבבלי, שבו ראה את "ספר הספרים של העם היהודי". הוא הצטער על הפער בין ההשקפה האדירה של חכמי ישראל בלימודו, לעומת ההזנחה היחסית של מחקרו. במחקריו ביקש כהנא לצמצם את הפער, ולפני שנים ספורות אף הוציא פירוש לפרק שלם - בבלי גיטין פרק רביעי. בחיבור זה הרים תרומה משמעותית לקידומו של מחקר התלמוד, ופיתח, בעקבות רבו הרא"ש רוזנ טל, גישה חדשה לגיתות סוגיות התלמוד, המבליטה את הסוגיה כיחידה ספרותית ערוכה ושלמה המכי וונת למגמה מסוימת. לשיטתו, מגמה זו היא הער מרת בבסיס הקשיים שבסוגיה, ועל החוקר והלומד לחשוף אותה. אחת הסיבות לבחירתו בפרק זה היא היותו נפוץ ללימוד בבתי ספר ובישיבות, "מתוך תקווה שהוא יסייע ללומדים ולחוקרים כאחד". אני חושד שסיבה נוספת גרמה: נושא הפרק, תקנות חכי מים שטעמן הוא תיקון העולם, היה קרוב לליבו של פרופסור כהנא. זו גם כותרת הספר: "מפני תיקון עולם".

פרופ' כהנא לא היה רק חוקר פורה ומבריק מש כמו ומעלה, אלא גם מורה בחסד, מן המורים הבול טים והאהובים בחוג לתלמוד בפרט ובפקולטה למדעי הרוח בכלל. תלמידיו, שרבים מהם פרסמו ברשתות החברתיות דברי הספד וזיכרון מרגשים, תיארו את המפגש עמו בשיעוריו כחווייה אינטלקטואלית עמר קה, שעיצבה את דרך לימודם והותירה עליהם חותם בל יימחה. בשיעוריו הבנויים לתלפיות הנחיל לתלמידיו עקרונות מתודיים סדורים והרביץ בהם את ערכי העמל, החתירה לאמת ולגרסה וסברה ישרה, בשילוב של תוכחת מגולה ואהבה מסותרת. הוא חזר בשיעוריו, בהומור חריף ושנון, פניני הערכה וביקורת על חכמים וחוקרים בעבר ובהווה.

אהבתו והערכתו לתלמידיו ניכרות מההערות הרבות הפוזרות בספריו, שבהן הוא מזכיר את תלמידיו בשמם, מודה על חידושיהם ומביא דבר בשם אומרו. בפגישתנו האחרונה, כאשר דבר המחלה כבר נודע לו, שוחחנו על מאמרו האחרון והוא סיפר לי בהתפעלות שתלמיד האיר את עיניו לנקודה המשנה לחלוטין את מסקנות המאמר. הוא לא היסס להודות על האמת, כתב את המאמר כולו מחדש לאור דברי תלמידו, ושמח על כך. בד בבד הבליט בחיבוריו את הכרת הטובה שרחש למוריו ורבותיו הנערצים. הוא ראה עצמו כחוליה בשרשרת חוקרי התורה ולומדיה, ונשא בעול האחריות לקידום המחקר, שבעיניו היה בעל ערך מדעי ותורני כאחד. משום כך השקיע מאי מצים רבים בקריאה וכתיבת ביקורות והערות לחוק רים בעלי שם כמו לתלמידים בראשית דרכם.

יחד עם התביעות הבלתי מתפשרות שהציב בפני תלמידיו, הוא היה מורה רגיש וקשוב, והתעיינין בדאגה כנה ואבהית במצבם האישי, התעסוקתי

והאקדמי. כאשר אחת מתלמידותיו, ליאורה אליאס ברילב, חלתה במחלת הסרטן, הוא ליווה אותה במסירות בהתמודדותה הרפואית ובכתיבת עבר דת הדוקטור (על מסכת נזיקין במכילתא דרשב"י). לאחר פטירתה בטרם עת, עמל כהנא על השלמת עבודתה ועל פרסומה כספר.

מקום מרכזי למחשבת חז"ל

בפרופ' כהנא היה שילוב יוצא דופן של פיי לולוג דקדקן וחסר פשרות, תלמיד חכמים שחתר להבנה מודעת ואמיתית של כל טקסט שלמר, עם איש חינוך, מעורב בדעת עם הבריות, שדגל בערכי תורה ועבודה, חסד ומוסר. כיהודי דתי וציוני נלהב וכהומניסט בהשקפתו, מחקר התלמוד לא היה עבורו רק מקצוע מחקרי ואינטלקטואלי - אלא דרך חיים שבה דגל ולאורה חינוך, והאמין שיש בכוחה להעניק מזור לחולאים שזיהה בחברה היהודית והדתית.

משום כך הוא שימש, נוסף על תפקידיו האקדמיים, מורה ב"כרם", מכון יהודי-הומניסטי להשתלמות מורים, וחבר בהנהלת ארגון גשר. את השקפת עולמו, המבוססת על עיקרי האידאולוגיה של הקיבוץ הדתי מנקודת מבטו הייחודית, פרש בכנס הקיבוץ הדתי בסעד לפני כשנה, בהרצאה סוחפת ונוקבת שפורסמה על דפי מוסף זה. כך תיאר אותה הרב ד"ר בני לאו, תלמידו בחוג לתלמוד וממארגני כנס סעד: "השקפת עולמו, שנוצקה בחוגי הקיבוץ הדתי, דרשה לזקק את דמות האדם היהודי כאיש שתורתו לא מאפילה על אנושיותו ושלילמוד התורה אינו קרדום לחפור בה. בדי רכו המיוחדת, דרך המחקר התלמודי, הוציא מתחת ידו כמה מאמרים סוללי דרך בנושאים אלו".

ואמנם זיקתו לתנאים ולתורתם לא הייתה זיקה לימודית-אינטלקטואלית בלבד, אלא גילמה הד דהות מוסרית ודתית עמוקה. במחקריו העניק מקום מרכזי למחשבת חז"ל וליסודות האידאולוגיים והערכיים שבבסיס ספרות חז"ל. בכמה ממאמריו, בייחוד בשנותיו האחרונות, הוסיף מעט מעטה החוקר והפילולוג הקפדן, וניבטה דמות איש ההגות, איש תורה ועבודה בוגר הקיבוץ הדתי.

הוא שאף לכך שפירות המחקר יגיעו מעבר לכי תלי האקדמיה אל עולם הלימוד והחינוך היהודי, ויזינו אותו. עם גילוי מחלתו עמל עם בני משפח תו על הנגשת כמה ממאמריו לציבור קוראים רחב, תחת הכותרת: "עיונים במחלוקות התנאים בשאלות המנסרות בחלל עולמנו" (נגיש במרשתת, באתר כתב העת הישיבתי-ציוני "אסיף").

אסיים בציטוט מתוך אחד ממאמריו, המייצג נכר חה את דמותו ועולמו הרוחני. במאמר זה הקדיש גיי תוח פילולוגי ורעיוני מעמיק למחלוקת רבי ישמעאל ורבי עקיבא בפירוש הפסוק "ועשית הישר והטוב":

יחסי האדם לאלוהיו הוא לז החוויה הדתית... מה היו יחסי הגומלין בין אהבת ה' לאהבת האדם במשנתו של ר' עקיבא? בנושאים שבהם חש ר' עקיבא סתירה בין הכתוב בתורה ובין ערכיו האנושיים הוא דגל בגיי שה שיש לנסות ליישב סתירה זו בעזרת השילוב של 'הטוב בעיני שמים והישר בעיני אדם'... מחובתו של האדם, שנברא בצלם אלוהים, להתחשב גם בערכים הנטועים בליבו. על פי תפיסת יסוד זו דרש את הכתובים ופסק הלכות מתוך מגמה של תיקון עולם ותיקון עולמה של התורה גופה. דומה שהצהרה גלויה זו היא אחת מפסגותיה הנועזות של החוויה האנושית-דתית.

בימיו האחרונים הכתיב את נוסח מצבתו - צנוע ופשוט, תוך שלילת תארים ותיאורים, בניגוד בולט למאמץ שהשקיע בניסוח מצבות בני משפחתו, הכיר לל תיאור ממצה ומדויק של דמותם. לשאלת ובי קשת ילדיו השיב שהספרים שחיבר והלומדים את תורתו, הם שיציבו לו שם וזיכרון בארץ.

יהיו דברי תורתו ומחקרו, שהנחיל לנו ולדורות

- זיכרונו. ●